

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za psihologiju

**PROVJERA EFEKTA UPUTE NA VRIJEME LATENCIJE PRI
POTAKNUTOM LAŽIRANJU NA HRVATSKIM MARKERIMA LIČNOSTI**

Diplomski rad

Lucija Pavelić

Mentor: Dr. sc. Maja Parmač Kovačić

Zagreb, 2014

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
Profesionalna selekcija.....	1
Upitnici ličnosti u selekciji.....	1
Lažiranje u upitnicima ličnosti.....	2
Nošenje s lažiranjem odgovora.....	3
Vrijeme latencije kao indikator lažiranja odgovora.....	7
2. CILJ I PROBLEMI ISTRAŽIVANJA.....	14
Cilj.....	14
Problemi.....	14
Hipoteze.....	14
3. METODOLOGIJA.....	15
Sudionici.....	15
Instrumenti.....	15
Postupak.....	16
4. REZULTATI.....	18
Provjera efekta uputa na rezultate.....	18
Provjera efekta uputa na vrijeme latencije.....	20
5. RASPRAVA.....	23
Efekt upute na rezultate.....	23
Efekt upute na vrijeme latencije.....	24
6. ZAKLJUČAK.....	30
7. LITERATURA.....	31
8. PRILOZI.....	35

Provjera efekta upute na vrijeme latencije pri potaknutom lažiranju na hrvatskim markerima ličnosti

Cilj ovog istraživanja bio je provjera efekta tri vrste upute, potaknutog općeg uljepšavanja, potaknutog specifičnog iskrivljavanja i iskrenog odgovaranja, na vrijeme latencije na hrvatskim markerima pet-faktorskog modela ličnosti. Glavna hipoteza, sukladno modelu sheme o sebi (McDaniel i Timm, 1990) te modelu semantičkog uvježbavanja, bila je da će vrijeme latencije u situaciji specifičnog iskrivljavanja biti duže, a u situaciji općeg uljepšavanja kraće, nego u iskrenoj situaciji. Marker ličnosti korišteni su umjesto klasičnog upitnika jer se njihovom upotrebom postiže kontrola karakteristika čestica i sudionika te naknadne mjere kontrole nisu potrebne. U istraživanju je sudjelovalo 50 studenata psihologije koji su ispunjavali elektroničku formu hrvatskih markera pet-faktorskog modela ličnosti u tri situacije. Svakom je sudioniku pri odgovoru na svaku česticu računalno mjereno vrijeme latencije. Rezultati provedenih analiza nisu potvrdili postavljenu hipotezu. Iako su obje upute o iskrivljavanju dovele do promjene rezultata, smjer razlike među ukupnim vremenima latencije, kao i kod dvije pojedine dimenzije (savjesnost i ekstraverzija) bio je suprotan hipotezi – vrijeme iskrenog odgovaranja bilo je duže od vremena specifičnog iskrivljavanja. Mogući razlozi takvih neočekivanih nalaza uključuju uzorak studenata psihologije te samu formulaciju uputa. Naše smjernice za buduće istraživače uključuju fokusiranje na rješavanje ograničenja ovog istraživanja te daljnje provjere korištenja markera ličnosti umjesto klasičnih testova u istraživanjima vremena latencije odgovora. *Glavne riječi: lažiranje na upitnicima ličnosti, vrijeme latencije, model sheme o sebi, model semantičkog uvježbavanja*

Examining the influence of fake-good instruction on Croatian personality markers response latency

The goal of the present study was to examine the effects of three types of instruction, general fake-good, specific fake-good, and honest, on response latency on Croatian personality markers. The main hypothesis, according to Self-Schema Model (McDaniel & Timm, 1990), and Semantic-Exercise Model, was that it takes longer to lie under specific fake-good instruction than to respond truthfully, while lying under general fake-good instruction takes less time than truthful responding. Personality markers were used instead of a classic personality test because they provide control over item characteristics and individual differences, so that additional correction methods were not required. The sample consisted of 50 psychology students. Each participant was presented with the electronic version of Croatian personality markers in three situations. The program automatically recorded response latencies for each item through all three situations. Although both fake-good instructions led to change in personality markers score, overall response latency, as well as latency on two personality traits (conscientiousness and extroversion), were found to be longer under honest, than under specific fake-good instruction. Potential explanations for such findings include the used sample of psychology students as participants, and the form of the fake-good instruction. Our guidelines for future research focus on correcting limitations of the present research and on the prevailed use of personality markers instead of classic personality tests in response latency research.

Key words: faking, response latency, Self-Schema Model, Semantic-Exercise Model

1. UVOD

Profesionalna selekcija

Profesionalna selekcija proces je kojim se, na temelju procjene osobina prijavljenih kandidata, odabiru oni koji se smatraju najboljima za određeni posao (Spector, 1996). Odabir najboljih potencijalnih radnika vrši se s obzirom na usporedbu karakteristika kandidata s određenim kriterijima definiranim u skladu sa zahtjevima svakog specifičnog posla (Petz, 2005). Iako se poželjne i nepoželjne osobine definiraju za svaki posao zasebno, u sklopu svake selekcije uglavnom se koriste iste vrste psihologijskih mjernih instrumenata. Najčešće korišteni mjerni instrumenti su oni za procjenu kognitivnih sposobnosti i osobina ličnosti kandidata (Arnold i sur., 2005).

Upitnici ličnosti u selekciji

Istraživanja povezanosti ličnosti i uspješnosti u raznim poslovima započinju već početkom 20. stoljeća. Prva faza istraživanja dovela je do zaključka kako osobine ličnosti i radna uspješnost nisu sustavno povezani te se stoga procjenom ličnosti ne može značajno doprinijeti procesu selekcije (Barrick, Mount i Judge, 2001). Druga faza istraživanja započela je nakon prijedloga tada novo predložene taksonomije ličnosti – pet-faktorskog modela (Costa i McCrae, 1995; prema Larsen i Buss, 2008). Pet širokih crta ličnosti, ekstraverzija, ugodnost, savjesnost, emocionalna stabilnost i otvorenost iskustvima, odnosno intelekt, pružili su istraživačima nove mogućnosti ispitivanja korisnosti procjene ličnosti za selekciju (Barrick i sur., 2001). Rezultati istraživanja iz ove faze, praćene i brojnim meta-analizama, donijeli su nov optimizam u pogledu korištenja testova ličnosti u selekciji. Pokazalo se, naime, kako su osobine ličnosti, definirane prema pet-faktorskom modelu, ipak povezane s radnom uspješnošću. Točnije, zaključak mnogih meta-analiza koji se i danas smatra valjanim jest kako su savjesnost i emocionalna stabilnost pozitivno povezane s radnom uspješnošću u gotovo svim poslovima (Barrick i Mount, 1991), dok se druge crte mogu koristiti za predviđanje uspješnosti u specifičnim segmentima posla. Tako se, primjerice, ugodnost može koristiti kao prediktor uspješnog timskog rada (Barrick i sur., 2001), a otvorenost iskustvima kao prediktor kapaciteta za profesionalno usavršavanje (Barrick i Mount, 1991). Sukladno tome, savjesnost i emocionalna stabilnost univerzalno su poželjne

osobine, dok težina koja se daje ostalim osobinama ličnosti u selekciji uvelike ovisi o vrsti i zahtjevima posla za koji se odabir vrši.

Lažiranje u upitnicima ličnosti

Iako brojna istraživanja ukazuju na povezanost osobina ličnosti s radnom uspješnošću, njihova se upotreba u selekciji kontinuirano preispituje. Jedan od razloga za to jest činjenica da kandidati mogu prilagoditi svoje odgovore u upitnicima ličnosti kako bi se prikazali u najboljem mogućem svijetlu. Takvo svjesno iskrivljavanje, odnosno lažiranje odgovora, odnosi se na iznošenje netočnih informacija o vlastitoj osobnosti, interesima, iskustvima i ponašanju s ciljem utjecanja na druge, odnosno u selekciji, s ciljem zapošljavanja (Kuncel i Borneman, 2007).

U praksi se problem lažiranja u upitnicima ličnosti manifestira u činjenici da se konačan odabir kandidata koji će biti zaposleni u situaciji kad postoji namjerno iskrivljavanje razlikuje od odabira do kojeg bi došlo kad iskrivljavanja ne bi bilo (Mueller-Hanson, Heggstad i Thornton, 2003). Kad bi lažiranje odgovora bilo prisutno kod svih kandidata u jednakoj mjeri ono bi mijenjalo stvarni rezultat svakog pojedinog kandidata, ali bi u tom slučaju lažiranje zapravo predstavljalo samo oduzimanje ili dodavanje neke konstante stvarnim rezultatima te ne bi mijenjalo konačan rang poredak kandidata ni narušavalo kriterijsku valjanost testa. Ipak, u stvarnoj selekcijskoj situaciji svaki kandidat ima vlastitu tendenciju lažiranju odgovora što znači da će neki kandidati lažirati u većoj, a neki u manjoj mjeri (Mueller-Hanson i sur., 2003). To nadalje znači da će uz prisustvo iskrivljavanja oni kandidati koji lažiraju odgovore imati veće šanse biti primljeni (Christiansen, Goffin, Johnston i Rothstein, 1994), a kriterijska će valjanost upitnika ličnosti tada biti smanjena (Rothstein i Goffin, 2006). Kako istraživanja pokazuju da je iskrivljavanje uvijek prisutno kod barem manjeg broja kandidata (Morgeson i sur., 2007) možemo pretpostaviti kako ovaj problem zahvaća svaku selekcijsku situaciju te je stoga točnost selekcijskih odluka uvijek nužno manja, nego bi bila kad bi se lažiranje uspjelo spriječiti.

Ipak, čini se da čak ni uz ograničenje koje se veže uz podložnost lažiranju odgovora i sve njegove praktične implikacije, testovi ličnosti ne gube u potpunosti svoju valjanost u selekciji. Tako je prema Bradleyu i Hauensteinu (2006) konstruktna valjanost testova ličnosti, iako narušena u situacijama potaknutog iskrivljavanja, u

stvarnim selekcijskim situacijama uglavnom i dalje očuvana. Ones, Viswesvaran i Dilchert (2005) te Hough (1998; prema Jerneić, 2010) pak navode kako je i kriterijska valjanost testova ličnosti u selekciji u pravilu također zadovoljavajuća i svakako dovoljna kako bi oni značajno doprinijeli procesu selekcije. Pa ipak, iako su testovi ličnosti, i uz ograničenja, iznimno koristan alat u procesu odabira osoblja, njihov je potencijal, koji bi se rješavanjem problema lažiranja mogao u cijelosti ostvariti, još uvijek daleko veći od njihove trenutne korisnosti (Rothstein i Goffin, 2006).

Nošenje s lažiranjem odgovora

Sve metode nošenja s problemom lažiranja odgovora u upitnicima ličnosti mogu se podijeliti u dvije velike grupe – metode namijenjene sprečavanju lažiranja i metode namijenjene detekciji lažiranja.

U pogledu *sprečavanja* lažiranja odgovora, najjednostavnija metoda je *upozorenje o mogućnosti detekcije lažiranja*. U takvom upozorenju kandidate se najčešće obavještava o postojanju sofisticiranih metoda za detekciju iskrivljavanja odgovora koje će se koristiti kako bi se identificiralo one kandidate koji lažiraju odgovore (Goffin i Woods, 1995). Upozorenje može biti prezentirano samo ili s dodatnom napomenom kako će za kandidate koji lažiraju postojati određene negativne posljedice, kao smanjena šansa za zapošljavanje ili čak potpuno isključenje iz daljnjeg procesa selekcije (Rothstein i Goffin, 2006). Rana istraživanja jasno su ukazala na povoljan učinak upozorenja na smanjenje lažiranja odgovora. Fox i Dinur (1988; prema Vasilopoulos, Cucina, i McElreath, 2005) su tako pokazali kako je korelacija samoprocjena ličnosti i procjena od strane drugih veća za sudionike koji su dobili upozorenje o naknadnoj usporedbi odgovora, a nalazi Dolla (1971; prema Vasilopoulos i sur., 2005) ukazuju kako u situaciji potaknutog iskrivljavanja upozoreni sudionici u manjoj mjeri uljepšavaju svoje odgovore. Noviji rezultati meta-analize Dwighta i Donovana (2003) sugeriraju kako, iako upozorenja ne mogu u potpunosti eliminirati pojavu namjernog iskrivljavanja odgovora, ona u prosjeku ipak smanjuju lažiranje za oko 30%. Velika prednost upozorenja kao metode sprečavanja lažiranja je što se ono veoma lako dodaje u uputu i ne zahtijeva nikakve dodatne analize, financijske troškove niti osoblje. Međutim, usprkos jednostavnosti primjene, ostaje činjenica da uvođenje upozorenja ipak ima samo umjeren efekt na problem lažiranja odgovora te ga ono i dalje

ne eliminira u potpunosti, niti kod svih kandidata (Sackett i Lievens, 2007). Osim toga, nedostatak korištenja ove metode je i problematična etičnost opisanog pristupa jer se kandidate uvjerava kako postoje precizne metode za točno identificiranje osoba koje lažiraju odgovore što zapravo nije istina.

Druga metoda kojom se kod kandidata pokušava spriječiti lažiranje jest upotreba *mjera prisilnog izbora*. Kod ove metode kandidat na svakom pitanju upitnika mora odabrati jednu tvrdnju koja ga bolje opisuje, a na izbor su mu dane dvije socijalno poželjne ili pak dvije socijalno nepoželjne tvrdnje (Converse i sur., 2008). Kako su tvrdnje uvijek izjednačene po socijalnoj poželjnosti, kandidat ne može odabrati onu koja je poželjnija ili prihvatljivija, već od ponuđenih odabire onu tvrdnju koja ga doista bolje opisuje. Uz opisani oblik mjera prisilnog izbora s dvije ponuđene tvrdnje, postoje i oblici u kojima kandidat od četiri tvrdnje odabire jednu koja se najviše i jednu koja se najmanje odnosi na njega. Tako je pri izboru kandidat opet prisiljen odabrati između dvije socijalno poželjne i dvije socijalno nepoželjne tvrdnje kako bi odredio karakteristiku koja ga najviše, odnosno najmanje opisuje (Christiansen, Burns i Montgomery, 2005). Bez obzira na oblik u kojem se tvrdnje prezentiraju, Stanush (1997; prema Christiansen i sur., 2005) navodi kako je kod svih testova formata prisilnog izbora, u odnosu na tradicionalne upitnike, mogućnost lažiranja odgovora manja. Također, test prisilnog izbora kojeg su razvili Jackson, Wroblewski i Ashton (2000) pokazao je značajno višu kriterijsku valjanost od klasičnih upitnika koji mjere iste dimenzije ličnosti. Ipak, suprotno takvom početnom optimizmu, rezultati istraživanja Heggstada, Morrisona, Reevea i McCloya (2006) pokazuju da, iako je test Jacksona i sur. (2000) imao veću valjanost na grupnoj razini, na individualnoj su razini rezultati bili pod utjecajem lažiranja u jednakoj mjeri kao i kod klasičnih upitnika ličnosti. Uz to, kao dodatan nedostatak mjera prisilnog izbora Rothstein i Goffin (2006) navode i činjenicu da kandidati na njih u pravilu reagiraju negativnije, nego na tradicionalne testove te im je, zbog prisilnog odabira jednog od ponuđenih odgovora, i pojavna valjanost manja. Konačno, kao velik nedostatak ove metode može se istaknuti i financijski trošak te, zbog činjenice da se radi o potpuno novom formatu testa, vrijeme koje je potrebno za konstruiranje i validiranje novih mjernih instrumenata tipa prisilnog izbora.

Osim metoda kojima se unaprijed pokušava spriječiti lažiranje u upitnicima ličnosti, drugi pristup problemu iskrivljavanja odgovora odnosi se na naknadnu *detekciju* lažiranja. U tu su svrhu razvijene razne mjere kojima se među kandidatima nastoji prepoznati one koji su u određenom stupnju lažirali odgovore. U takve metode detekcije lažiranja ulaze skale socijalno poželjnog odgovaranja, mjere diskrepancije, tehnika pretjeranih tvrdnji, izmišljene tvrdnje te mjerenje vremena latencije pri odgovaranju.

Skale socijalno poželjnog odgovaranja najčešće su korišten način detekcije lažiranja te ih koristi oko 56% praktičara (Goffin i Christiansen, 2003). Takve skale sadrže čestice koje opisuju socijalno nepoželjna ponašanja koja su zapravo uobičajena ili pak poželjna ponašanja koja su rijetka (Jerneić, 2010). Osnovna pretpostavka je stoga da osobe koje sustavno negiraju česta nepoželjna i potvrđuju rijetka poželjna ponašanja lažiraju svoje odgovore kako bi se prikazale u socijalno poželjnom svijetlu. Postoji velik broj skala socijalno poželjnog odgovaranja te ih gotovo svi testovi koji se u selekciji učestalo koriste sadrže, no kako su takve skale najčešće inkorporirane u same testove, obično ne postoji mogućnost njihova samostalnog korištenja izvan okvira svakog pojedinog testa (Burns i Christiansen, 2011). Korištenjem skala socijalno poželjnog odgovaranja točnost selekcijskih odluka u pravilu se pokušava povećati na jedan od dva načina – isključivanjem kandidata čiji rezultat na skali prelazi određenu granicu ili pak statističkim ispravljanjem rezultata kako bi se eliminirao utjecaj lažiranja (Anguiano-Carrasco, Vigil-Colet i Ferrando, 2013). Međutim, istraživanja pokazuju kako oba navedena pristupa korekcije imaju svoje nedostatke pa tako isključivanje kandidata s vrlo visokim rezultatima na skali socijalno poželjnog odgovaranja u konačnici ne povećava valjanost osobina ličnosti kao prediktora organizacijskih ishoda (Schmitt i Oswald, 2006; prema Galić i Jerneić, 2013), dok statistička korekcija rezultata, zbog povezanosti skala socijalno poželjnog odgovaranja s ličnošću kandidata, pokušajem uklanjanja utjecaja lažiranja ujedno može eliminirati i dio stvarne varijance osobina ličnosti i samim time smanjiti valjanost testa (Li i Bagger, 2006; prema Anguiano-Carrasco i sur., 2013). Još jedan značajan nedostatak korištenja skala socijalno poželjnog odgovaranja jest i problem njihove evidentne svrhe u testu, odnosno činjenica da su čestice takvih skala često veoma očite te samim time jednostavnije za lažiranje od čestica upitnika ličnosti (Viswesvaran i Ones, 1999).

Mjere diskrepancije odnose se na usporedbu osobina ličnosti kandidata dobivenih u situaciji testiranja s objektivnim kriterijima (kao što su snimke ponašanja osobe u određenoj situaciji) ili kriterijima socijalnog konsenzusa, odnosno procjenama ličnosti od strane bliskih osoba (JerneiĆ, 2010). Lažiranje odgovora izračunava se kao razlika između kriterija i samoprocjene na pojedinoj dimenziji ili pak kao rezidual dobiven kad se parcijalizira kriterij iz samoprocjene kandidata. Prednost ovakvih mjera je visoka pojava valjanost i logičnost samog postupka. Ipak, zbog manjkavih psihometrijskih karakteristika, ali i komplicirane, dugotrajne, skupe i zahtjevne primjene, mjere diskrepancije se rijetko koriste. Također, njihovo korištenje u praksi, odnosno u stvarnom selekcijskom okruženju, zapravo je nemoguće, kako zbog kompliciranosti postupka, tako i zbog nedostatka objektivnih kriterija ili procjena bliskih ljudi koje, kada bismo ih i uspjeli prikupiti, bi u jednakoj mjeri bile podložne lažiranju kao i samoprocjene kandidata.

U *tehnicima pretjeranih tvrdnji* sudionici moraju označiti u kolikoj su mjeri upoznati s određenim pojmovima iz širokog područja opće kulture i znanja, od kojih su neki u potpunosti izmišljeni. Smatra se da se sklonost izjavljivanja o upoznatosti s pojmovima koji zapravo ne postoje može povezati s generalnim precjenjivanjem vlastitog znanja (Ziegler, Kemper i Rammstedt, 2013). Paulhus, Harms, Bruce i Lysy (2001; prema Parmač Kovačić, 2011) za ovu su tehniku razvili i mjerni instrument, Upitnik pretjeranih tvrdnji čija je najveća prednost (koju sami autori Upitnika navode) činjenica da se po uspješnosti detekcije lažiranja može mjeriti s mjerama diskrepancije koje su skup, kompliciran i u selekciji neupotrebljiv način detekcije lažiranja odgovora (Paulhus, Harms, Bruce i Lysy, 2003). S druge strane, Upitnik pretjeranih tvrdnji lako se primjenjuje i ne zahtijeva velike troškove. Ipak, s obzirom na to da se kod ove tehnike radi o relativno novoj metodi, nije još moguće sa sigurnošću definirati pouzdanost i valjanost korespondentnog Upitnika u svim situacijama. Također, dosadašnja istraživanja nisu uspjela sa sigurnošću utvrditi ni mjeri li Upitnik pretjeranih tvrdnji namjerno iskrivljavanje, odnosno lažiranje rezultata, ili pak samozavaravanje (Burns i Christiansen, 2011). Buduća bi istraživanja stoga trebala donijeti nove zaključke u vezi točnog predmeta mjerenja i upotrebe ove tehnike u selekciji te detaljno ispitati sve njene prednosti i nedostatke.

Slična tehnici pretjeranih tvrdnji je tehnika korištenja *izmišljenih tvrdnji*. U toj metodi kandidati trebaju naznačiti u kojoj su mjeri upoznati ili imaju iskustva u raznim zadacima ili tehnikama rada relevantnim za neki posao (O'Connell, Kung i Tristan, 2011). Kao i kod tehnike pretjeranih tvrdnji, neki od navedenih zadataka su izmišljeni te se putem njih mogu identificirati kandidati koji lažiraju odgovore. Razlika izmišljenih tvrdnji i tehnike pretjeranih tvrdnji jest u tome da kod izmišljenih tvrdnji osim upoznatosti kandidati moraju naznačiti i iskustvo u radnim zadacima, odnosno koliko su ih često obavljali. Osim toga, pretjerane tvrdnje odnose se na općenita znanja, dok se kod izmišljenih tvrdnji radi o znanjima i sposobnostima specifičnim za određeni posao (Burns i Christiansen, 2011). Dwight i Donovan (2003) pokazali su kako putem izmišljenih tvrdnji u 80% slučajeva možemo točno razlučiti sudionike koji su lažirali odgovore od onih koji su odgovarali iskreno. Ipak, usprkos tom ohrabrujućem nalazu, rezultati istog istraživanja pokazali su i da je 20% sudionika u situaciji iskrenog odgovaranja označilo barem jedan nepostojeći radni zadatak kao poznato područje (Dwight i Donovan, 2003). Čini se stoga da, kao i kod tehnike pretjeranih tvrdnji, pri upotrebi izmišljenih tvrdnji ponovno nailazimo na problem nesvjesnog iskrivljavanja odgovora, odnosno da je moguće kako i ova tehnika više mjeri svojevrsno samozavaravanje, nego namjerno lažiranje odgovora, što znači da njena upotrebljivost u selekciji još nije u potpunosti dokazana.

Posljednja metoda detekcije lažiranja odgovora odnosi se na mjerenje *vremena latencije*, odnosno vremena koje je kandidatu potrebno da bi dao odgovor na određenu česticu upitnika. S obzirom da je ono tema ovog rada, detaljnije ćemo ga objasniti.

Vrijeme latencije kao indikator lažiranja odgovora

Osnovna pretpostavka korištenja vremena latencije kao mjere detekcije lažiranja odgovora jest da između vremena potrebnog za davanje iskrenog i za davanje lažnog odgovora postoji razlika (Robie, Curtin, Foster i Phillips, 2000). U osnovi razumijevanja te razlike leži teorija Rogersa (1974; prema Casey i Tryon, 2001) prema kojoj svaka čestica na koju sudionik odgovara prolazi kroz niz faza u kojima se karakteristike te čestice kognitivno uspoređuju s relevantnim shemama o sebi. U svakoj takvoj fazi na vrijeme latencije utječu karakteristike pojedinca koji odgovara na česticu i karakteristike same čestice. Prva faza naziva se *kodiranjem podražaja* te se u njoj

čestica prevodi u kognitivne termine za kasniju obradu. Na brzinu procesiranja u toj fazi utječu brzina čitanja (karakteristika pojedinca) i duljina čestice (karakteristika čestice). Što je brzina čitanja veća, a čestica kraća vrijeme latencije bit će kraće. Druga faza naziva se *razumijevanjem podražaja* te njena brzina ovisi o verbalnoj sposobnosti (karakteristika pojedinca) i jasnoći čestice (karakteristika čestice). Vrijeme latencije u ovoj fazi bit će kraće što je verbalna sposobnost sudionika bolja, a čestica jasnija. Konačno, posljednja faza odnosi se na *donošenje odluke* i sastoji se od *samoprocjene* i *odabira konačnog odgovora* (Holden, Fakken i Cotton, 1991; prema Parmač Kovačić, 2011). Samoprocjena se odnosi na usporedbu čestice sa shemom o sebi, odnosno s kognitivnom generalizacijom koju pojedinac iskustvom razvija o sebi (Markus, 1977; prema Aronson, Wilson i Akert, 2005). U toj je fazi brzina procjene uvjetovana kontroverznošću čestice (karakteristika čestice) i organizacijom sheme (karakteristika pojedinca). Pri tom je vrijeme latencije kraće što je kontroverznost čestice manja te što je čestica više u skladu sa shemom koju sudionik ima o sebi. U drugoj podfazi donošenja odluke, odnosno kod odabira odgovora, vrijeme latencije određeno je brojem ponuđenih alternativa (karakteristika čestice) i motoričkom brzinom (karakteristika pojedinca) te je to kraće što je manje ponuđenih alternativa i što je motorička brzina sudionika veća (Holden i sur., 1991; prema Parmač Kovačić, 2011).

Kako su i karakteristike čestica i pojedinca na razini jednog sudionika jednake u situaciji iskrenog odgovaranja i lažiranja odgovora (isti pojedinac odgovara na isti upitnik ličnosti), jasno je kako se u te dvije situacije mijenja samo aktivna shema o sebi. Osnovna je pretpostavka da je prilikom iskrenog odgovaranja u upitnicima ličnosti aktivna stvarna shema o sebi te da stoga sudionici čestice uspoređuju s njom, dok je tijekom lažiranja aktivna shema iskrivljavanja. S obzirom da će se i aktivna shema i proces u podlozi odabira odgovora razlikovati kod lažiranja i iskrenog odgovaranja, nameće se pretpostavka kako će i vrijeme potrebno za davanje lažnog odgovora biti drugačije od vremena potrebnog za iskreno odgovaranje.

Dosad provedena istraživanja kojima se pokušao utvrditi smjer razlike između vremena potrebnog za davanje iskrenog i lažnog odgovora polučila su kontradiktorne rezultate (Holden, 1995). Tako nalazi McDaniela i Timma (1990) te Follettea (1984; prema Parmač Kovačić, 2011) ukazuju na dulje vrijeme latencije kod lažiranja, dok su Hsu, Santelli i Hsu (1989), George (1990; prema Parmač Kovačić, 2011), McManus

(1990; prema Parmač Kovačić, 2011) i Holden, Fakken i Jackson (1985; prema Parmač Kovačić, 2011) utvrdili kako je vrijeme latencije kod lažiranja kraće, nego kod iskrenog odgovaranja. Kako su istraživanja ukazivala na suprotstavljene zaključke, istraživači su svoje nalaze pokušali uklopiti u teorijske okvire putem kojih bi mogli objasniti dobivene rezultate i pružiti temelj budućim istraživanjima. Tako su nastala dva modela koji pretpostavljaju različite procese u osnovi lažiranja te samim time i različit smjer razlike vremena latencije za iskreno odgovaranje i lažiranje odgovora.

Model semantičkog uvježbavanja pretpostavlja kako je vrijeme latencije potrebno za davanje iskrenog odgovora duže od vremena latencije lažiranja (Vasilopoulos, Reilly i Leaman, 2000). Prema ovom modelu lažiranje odgovora zahtijeva semantičku evaluaciju čestice u odnosu na osobine idealnog kandidata, dok iskreno odgovaranje podrazumijeva usporedbu čestice sa slikom o sebi. Kako su čiste semantičke procjene kognitivno manje zahtjevne od procjena u odnosu na samog pojedinca (Rogers, Kuiper i Kirker, 1977; prema Vasilopoulos i sur., 2000), prema ovom bi modelu davanje iskrenih odgovora trebalo uključivati duže vrijeme latencije nego lažiranje. Nalazi koje su dobili Hsu, Santelli i Hsu (1989), George (1990; prema Parmač Kovačić, 2011) te Holden, Fakken i Jackson (1985; prema Parmač Kovačić, 2011) u skladu su s ovom teorijskom postavkom.

Suprotstavljeno gledište zastupa *model sheme o sebi* prema kojem lažiranje odgovora zahtijeva više vremena od iskrenog odgovaranja. Autori modela, McDaniel i Timm (1990), su postavili tezu prema kojoj sudionik u situaciji lažiranja, prije davanja poželjnog odgovora, mora utvrditi svoj iskreni odgovor do kojeg dolazi analizom sheme o sebi. Tek nakon toga sudionik svoj iskreni odgovor uspoređuje s onim kojeg bi trebao dati kako bi se prikazao idealnim kandidatom te, ovisno o ishodu te usporedbe, iskreni odgovor mijenja ili ne. To znači da sudionici, nakon što ustanove svoj iskreni odgovor, dodatno vrijeme troše na usporedbu tog odgovora s onim kojeg bi idealni kandidat trebao dati te, ukoliko se oni ne poklapaju, na traženje povoljnijeg odgovora koji je više u skladu sa shemom idealnog kandidata. Ovaj proces dovodi do duljeg vremena latencije u situaciji lažiranja odgovora u odnosu na iskrenu situaciju. Osim toga, vrijeme latencije kod lažiranja dodatno se produljuje zbog emocionalne pobuđenosti, odnosno stresa zbog mogućnosti otkrivanja lažiranja. Upravo zbog tih faktora, proces lažiranja odgovora zahtijeva više vremena od davanja iskrenih odgovora. Rezultati istraživanja

McDaniela i Timma (1990) te Follettea (1984; prema Parmač Kovačić, 2011) podupiru postavke ovog modela.

Činjenica da istraživanja ukazuju na suprotne zaključke te da oba modela koji ih objašnjavaju imaju određenu teorijsku i logičku osnovu dovela je do rasprave o mogućim uzrocima kontradiktornih rezultata. Dosadašnji pokušaji razjašnjavanja suprotstavljenih nalaza definirali su tri potencijalna razloga u istraživanjima zabilježenih razlika u vremenu latencije.

Prvo objašnjenje kontradiktornih rezultata ponudili su McDaniel i Timm (1990). Ovi autori smatraju kako je uzrok razlika u nalazima dosadašnjih istraživanja vrsta upute koja je dana sudionicima u situaciji potaknutog iskrivljavanja. Konkretno, McDaniel i Timm (1990) smatraju kako davanje opće upute (u kojoj se sudionicima nalaže da se prikažu u generalno što pozitivnijem svijetlu) povezana s kraćim vremenom latencije za lažiranje, dok je davanje specifičnih uputa (prema kojima se sudionici trebaju zamisliti u konkretnoj selekcijskoj situaciji) povezano s dužim vremenom latencije za lažiranje, nego za davanje iskrenih odgovora. Točnije, uputa koja od sudionika zahtijeva da se prikaže kao općenito pozitivna osoba mogla je uzrokovati usporedbu čestica samo na razini opće socijalne poželjnosti, bez aktivacije sheme o sebi. To je nadalje moglo dovesti do toga da su sudionici čestice procjenjivali na čisto semantičkoj razini, putem procesa koji je kognitivno manje zahtjevan od usporedbi u odnosu na samog pojedinca i samim time zahtijeva manje vremena. Tako je i u dosadašnjim istraživanjima, kad se općom uputom potaknulo uspoređivanje na semantičkoj razini, vrijeme latencije potrebno za proces lažiranja bilo kraće, nego vršenje kognitivno zahtjevnijih iskrenih usporedbi u odnosu na stvarnu shemu o sebi.

S druge strane, kod istraživanja koja su ukazivala na duže vrijeme potrebno za lažiranje, nego iskreno odgovaranje, uzrok takvog smjera razlike mogao bi ležati u specifičnoj uputi. Naime, ukoliko uputa zahtijeva od sudionika da zamisli sebe u stvarnoj selekcijskoj situaciji za posao koji želi dobiti, čestice se više neće procjenjivati na semantičkoj razini već će doći do aktivacije sheme o sebi kao idealnom kandidatu za neki posao. Stoga će sudionici za svaku česticu prvo ustanoviti svoj iskreni odgovor, a zatim će vršiti usporedbu tog iskrenog odgovora sa shemom idealnog kandidata. Ukoliko dođe do poklapanja, dat će konačni odgovor (koji je ujedno i njihov iskreni odgovor), ali ustanovi li sudionik da se iskreni i odgovor idealnog kandidata ne

poklapaju, tražit će povoljniji odgovor, odnosno onaj koji je više u skladu sa shemom idealnog kandidata. Kako takav složeni kognitivni proces usporedbe u odnosu na samog sudionika, a zatim i u odnosu na shemu idealnog kandidata zahtijeva više vremena od same usporedbe čestice sa stvarnom shemom o sebi do koje dolazi kod iskrenog odgovaranja, lažiranje odgovora potaknuto specifičnom uputom bit će povezano s dužim vremenom latencije od davanja iskrenih odgovora.

Osim pretpostavke McDaniela i Timma (1990) kako razlog kontradiktornih dosadašnjih rezultata leži u vrsti upute koja je sudionicima dana u situaciji potaknutog iskrivljavanja, dva dodatna potencijalna objašnjenja u istraživanjima vremena latencije dobivenih razlika nude Holden, Kroner, Fakken i Popham (1992). Prvo od njih leži u mogućnosti da autori nisu uzeli u obzir još jedan proces u podlozi davanja iskrenih i iskrivljenih odgovora. Moguće je, naime, da su kod pojedinaca koji odgovaraju iskreno, svi odgovori u skladu s aktivnom shemom (shemom o sebi), dok su kod pojedinaca koji lažiraju odgovore neki u skladu s aktivnom shemom (shemom idealnog kandidata), a neki ne. Kod takvih nesukladnih odgovora postoji interakcija aktivne sheme i sadržaja odgovora. Točnije, kad pojedinac lažira svoje odgovore, na većinu će čestica odgovoriti u skladu s aktivnom shemom idealnog kandidata, ali kako njegovi odgovori ne bi izgledali previše sumnjivo, na neke od čestica odgovorit će suprotno od aktivne sheme. Interakcija do koje kod takvih odgovora dolazi mogla bi produljiti vrijeme latencije za dotične čestice. To konkretno znači da u slučaju lažiranja sudionici trebaju više vremena za davanje socijalno nepoželjnih odgovora jer oni nisu sukladni shemi idealnog kandidata. Iako su inicijalne provjere ovog modela dale obećavajuće rezultate, kasnija istraživanja samo su djelomično potvrdila model (JerneiĆ, 2010).

Drugi faktor za kojeg Holden i sur. (1992) drže da je mogao utjecati na kontradiktorne rezultate prošlih istraživanja jest nedovoljna kontrola karakteristika pojedinaca i karakteristika čestica. Naime, kako bi se nedvojbeno utvrdila razlika u organizaciji sheme prilikom samoprocjene, svi ostali faktori koji u svim fazama prethodno opisanog Rogersovog modela (1974; prema Casey i Tryon, 2001) utječu na vrijeme latencije moraju biti izjednačeni. Jedan od načina da bi se takvo izjednačavanje postiglo jest korištenje metoda naknadnih standardizacija podataka u svrhu otklanjanja efekta osobina pojedinaca i efekta osobina čestica. Holden i sur. (1992) predlažu stoga da se dobivena vremena latencije podvrgnu *dvostrukoj standardizaciji* kojom se

neutralizira utjecaj različitih osobina pojedinca, ali i promjenjivih karakteristika čestica. Ipak, pokazalo se kako je pouzdanost vremena latencije dobivenih ovom metodom prilično skromna. Stoga Casey i Tryon (2001) predlažu drugačiju metodu kontrole karakteristika sudionika i čestica – *metodu dvostrukog pritiska*. Kod takve se metode prilikom odgovaranja na čestice upitnika za svaki odgovor posebno mjeri vrijeme latencije potrebno za čitanje čestice, a posebno vrijeme potrebno za davanje odgovora. U tu svrhu sudionik kod svake čestice odgovara dva puta, prvi put daje znak da je česticu pročitao, a drugi put daje svoj odgovor na nju. Iako se na taj način djelomično kontrolira utjecaj karakteristika pojedinca i čestica na vrijeme latencije, problem kod korištenja ove metode jest što ne možemo biti sigurni koliko vremena potrebnog za čitanje su sudionici ujedno koristili i za razmišljanje o odgovoru, odnosno, jesu li u procesu čitanja i razumijevanja čestice, prije prvog pritiska tipke, već razmišljali i o svom odgovoru na nju.

S obzirom na velik potencijal koji vrijeme latencije ima u detekciji lažiranja, konačno, jednoznačno utvrđivanje smjera razlike vremena potrebnog za davanje iskrenog i lažnog odgovora svakako predstavlja aktualan i važan problem u istraživanju lažiranja u upitnicima ličnosti. U skladu s time, ovim istraživanjem željeli smo provjeriti pretpostavku McDaniela i Timma (1990) da pri potaknutom iskrivljavanju korištenje opće upute dovodi do kraćeg, a korištenje specifične upute do dužeg vremena latencije u odnosu na situaciju iskrenog odgovaranja. Međutim, za razliku od dosadašnjih istraživanja u kojima je uz situaciju iskrenog odgovaranja u pravilu korištena samo jedna uputa iskrivljavanja (opća ili specifična), u našem ćemo istraživanju koristiti nacrt koji obuhvaća sve tri situacije – situaciju iskrenog odgovaranja, situaciju uljepšavanja u skladu s općom uputom te situaciju iskrivljavanja u skladu sa specifičnom uputom. Tako ćemo u istom istraživanju provjeriti djelovanje dviju različitih vrsta uputa za potaknuto iskrivljavanje te usporediti vrijeme latencije iz tih situacija s vremenom latencije situacije iskrenog odgovaranja. To će nam nadalje omogućiti i direktnu usporedbu vremena latencije između situacije iskrivljavanja prema općoj i situacije iskrivljavanja prema specifičnoj uputi što u dosadašnjim istraživanjima nije rađeno.

Osim očite prednosti mogućnosti usporedbe sve tri situacije (iskreno odgovaranje, opće uljepšavanje i specifično iskrivljavanje) na jednom uzorku, ovo

istraživanje nosi i veliku prednost jednostavnog rješavanja već spomenutog problema kontrole karakteristika sudionika i čestica. Kako je već navedeno, dosadašnji pokušaji kontroliranja utjecaja osobina sudionika i čestica upitnika na vrijeme latencije pokazali su se manjkavim. Tako dvostruka standardizacija vremena latencije sa sobom nosi problem smanjene pouzdanosti, dok metoda dvostrukog pritiska ne uspijeva u potpunosti jednoznačno razlučiti vrijeme koje je sudionicima potrebno za čitanje čestice od vremena potrebnog za davanje odgovora. U našem istraživanju, velik dio potencijalnog utjecaja karakteristika sudionika i čestica, prvenstveno verbalne sposobnosti pojedinca i dužine čestica koji objašnjavaju najveći dio varijance vremena latencije (Vasilopoulos i sur., 2000), eliminiran je korištenjem zavisnog nacrtu i markera ličnosti. Marker ličnosti odnose se na specifični format čestica u upitnicima ličnosti, gdje su čestice pojedine riječi, odnosno deskriptori u obliku samo jednog pridjeva. Stoga, kako je svaka čestica oblikovana kao samo jedna riječ za koju sudionici procjenjuju koliko ih točno opisuje, korištenjem markera umjesto uobičajenih upitnika ličnosti u kojima su čestice tvrdnje, izjednačili smo duljinu čestica (sve su samo jedna riječ), jasnoću čestica (čestice su samo jedna riječ, pridjevi iz standardnog hrvatskog jezika) i broj alternativa (procjene se uvijek vrše na skali od 1 do 5). Što se tiče karakteristika pojedinaca, prvenstveno najvažnije verbalne sposobnosti, primjenom markera ličnosti zapravo smo dodatno utjecali i na kontrolu ovih faktora. Naime, kako su sve čestice jedna riječ, koje su uz to razumljive, svakodnevno korištene riječi standardnog hrvatskog jezika, potencijalne razlike u brzini čitanja i verbalnoj sposobnosti sudionika automatski imaju manji utjecaj na vrijeme latencije. Osim toga, koristeći zavisni nacrt, osigurali smo da u svim situacijama imamo iste sudionike te da samim time, ukoliko i postoji veće odstupanje neke od karakteristika jednog ili više sudionika, to odstupanje za danog sudionika držimo konstantnim kroz sve situacije. Stoga će se sve razlike u vremenima latencije dobivene korištenjem markera doista odnositi samo na fazu samoprocjene, odnosno omogućiti razlučivanje iskrenog od namjerno iskrivljenog odgovaranja.

2. CILJ I PROBLEMI ISTRAŽIVANJA

Cilj

Kako je već spomenuto, u dosadašnjim istraživanjima koja su se bavila ispitivanjem razlike u vremenu latencije između potaknutog iskrivljavanja i iskrenog odgovaranja dobiveni su kontradiktorni rezultati. Osnovna svrha ovog istraživanja bila je provjera jedne od hipoteza o mogućim razlozima takvih nalaza, one prema kojoj na smjer spomenute razlike utječe vrsta upute (McDaniel i Timm, 1990). Naš je cilj stoga bio provjeriti efekt vrste upute (potaknuto opće uljepšavanje, potaknuto specifično iskrivljavanje i iskreno odgovaranje) na vrijeme latencije pri korištenju hrvatskih markera pet-faktorskog modela ličnosti. U tu smo svrhu koristili tri upute – uputu za iskreno odgovaranje, uputu za prikazivanje u generalno najpozitivnijem svijetlu (opće uljepšavanje) i uputu za iskrivljavanje u skladu sa zahtjevima konkretne selekcijske situacije za mjesto menadžera (specifično iskrivljavanje).

Problemi

Prije provjere samih razlika u vremenima latencije, nužno moramo utvrditi jesu li upute uopće dovele do promjene rezultata. Stoga se naš prvi problem odnosi na pitanje jesu li sudionici doista lažirali svoje odgovore u skladu s uputama. Drugi problem odnosi se direktno na cilj istraživanja, odnosno na provjeru razlika u vremenima latencije između tri situacije.

Problem 1: Razlikuje li se rezultat na pojedinim dimenzijama markera pet-faktorskog modela ličnosti između situacija iskrenog odgovaranja, općeg uljepšavanja i specifičnog iskrivljavanja.

Problem 2: Postoji li razlika u ukupnom vremenu latencije markera pet-faktorskog modela ličnosti između situacija iskrenog odgovaranja, općeg uljepšavanja i specifičnog iskrivljavanja.

Hipoteze

Vezano uz prvi problem, odnosno provjeru razlika u rezultatima između tri situacije, pretpostavljamo da će razlika postojati te da će smjer te razlike biti specifičan za svaku

dimenziju. Konkretno, temeljem prošlih istraživanja (Galić, Jerneić i Belavić, 2009, Parmač Kovačić, 2011 i Galić, Jerneić i Parmač Kovačić, 2012) i vlastite logičke procjene, pretpostavljamo:

Hipoteza 1: Prosječni rezultat na dimenzijama savjesnosti, ugodnosti, emocionalne stabilnosti, ekstraverzije i intelekta markera pet-faktorskog modela ličnosti razlikovat će se između tri situacije. Kod situacije općeg uljepšavanja, u odnosu na iskreno odgovaranje, sve dimenzije bit će povišene. Kod specifičnog iskrivljavanja za mjesto menadžera ugodnost će biti niža, dok će ekstraverzija, emocionalna stabilnost, savjesnost i intelekt biti viši nego kod iskrenog odgovaranja.

Što se tiče drugog problema, kako je već navedeno, u ovom se istraživanju polazi od pretpostavke McDaniela i Timma (1990) da će iskrivljavanje odgovora u slučaju specifične upute rezultirati usporedbom iskrenog odgovora sa shemom idealnog kandidata te samim time dovesti do dužeg vremena latencije od iskrenog odgovaranja. Kod upute općeg uljepšavanja doći će do semantičke analize odgovora bez uspoređivanja sa samim pojedincem pa će i vrijeme potrebno za iskrivljavanje biti kraće, nego za iskreno odgovaranje koje uključuje procjenu u odnosu na stvarnu shemu o sebi. U skladu s time, pretpostavljamo:

Hipoteza 2: Prosječno vrijeme latencije u situaciji općeg uljepšavanja bit će značajno kraće od onog u situaciji iskrenog odgovaranja, dok će vrijeme latencije u situaciji specifičnog iskrivljavanja biti značajno duže od vremena u situaciji iskrenog odgovaranja.

3. METODOLOGIJA

Sudionici

U ovom istraživanju koristili smo prigodni uzorak od 50 sudionika, studenata 3. godine preddiplomskog studija psihologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Od toga je 11 (22%) sudionika bilo muškog, a 39 (78%) ženskog spola. Svi su sudionici za sudjelovanje zamoljeni tijekom redovne nastave.

Instrumenti

U svrhu procjene ličnosti u ovom je istraživanju korištena unipolarna verzija hrvatskih markera pet-faktorskog modela ličnosti koju su razvili Mlačić i Šakić (2008). Taj

instrument validiran je usporedbom unipolarne i bipolarne verzije upitnika s hrvatskom verzijom *International Personality Item Poola*, odnosno IPIP-a 100, te su rezultati istraživanja ukazali na jasnu pet-faktorsku strukturu obje verzije upitnika, a korelacija faktora markera i IPIP-a 100 pokazala je povezanost svih 5 faktora za obje verzije skala (Mlačić i Šakić, 2008). Zaključak koji slijedi iz takvih rezultata jest da hrvatski markeri uspješno mjere sve ciljane dimenzije te stoga u istraživanjima mogu adekvatno zamijeniti druge instrumente za procjenu ličnosti po pet-faktorskom modelu.

Iako su u originalnoj verziji Mlačića i Šakića (2008) sudionici procjene o tome koliko ih svaki od markera točno opisuje vršili na skali od 9 stupnjeva ("1" i "9" značili su "vrlo" za negativni, odnosno pozitivni pol dimenzije, a "5" sredinu skale, odnosno "nijedno"), zbog načina primjene i povećanja jednostavnosti procjena, u ovom smo istraživanju koristili skalu od 5 stupnjeva (1 – posve netočno; 2 – donekle netočno; 3 – ni netočno ni točno; 4 – donekle točno; 5 – posve točno).

Pouzdanost unipolarne verzije hrvatskih markera ličnosti na našem smo uzorku provjerili putem Cronbachovih α koeficijenata koji su u sve tri situacije pokazali vrlo visok stupanj interne konzistencije. U iskrenoj situaciji Cronbachov α iznosi $\alpha=0,93$, u situaciji općeg uljepšavanja $\alpha=0,97$, a u situaciji specifičnog iskrivljavanja $\alpha=0,95$. Cronbachovi α koeficijenti za pojedine dimenzije po situacijama prikazani su u Prilogu 1.

Postupak

Istraživanje je provedeno individualno u prostorijama praktikuma Odsjeka za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Svaki je sudionik u praktikumu s računalom bio sam, a sve su upute za rješavanje prezentirane na ekranu. Svim sudionicima je na početku dana opća uputa u kojoj im je rečeno kako se radi o istraživanju kojim se vrši provjera metrijskih karakteristika različitih skala procjene te im nije otkriveno da se u istraživanju mjeri vrijeme latencije. Sudjelovanje je bilo anonimno, a opća uputa sadržavala je i smjernice za oblikovanje šifre koja je služila isključivo za grupiranje odgovora pojedinog sudionika. Opća uputa u cijelosti nalazi se u Prilogu 2.

Svi sudionici ispunjavali su elektroničku formu unipolarnih markera pet-faktorskog modela ličnosti u tri situacije – situaciji iskrenog odgovaranja, općeg

uljepšavanja i specifičnog iskrivljavanja. Sve tri situacije sudionici su prošli uzastopno, slučajnim redoslijedom. Prije svake situacije prezentirana im je specifična uputa za tu situaciju. Uputa za iskreno odgovaranje glasila je: *"U idućem upitniku bit će Vam prezentirane riječi koje označavaju neke ljudske osobine. Vaš je zadatak da procijenite koliko Vas svaka od tih osobina točno opisuje. Opišite se onakvim kakvim se sada vidite, a ne kakvi biste željeli biti u budućnosti. Opišite se najiskrenije što možete u odnosu prema drugim osobama koje inače poznajete, a koje su istog spola i približno iste dobi. Molimo Vas da ne razmišljate predugo te da kao Vaš odgovor označite onaj koji Vam se prvi učini odgovarajućim."*

U situaciji općeg uljepšavanja sudionicima je prezentirana sljedeća uputa: *"U idućem upitniku bit će Vam prezentirane riječi koje označavaju neke ljudske osobine. Vaš je zadatak da procijenite koliko Vas svaka od tih osobina točno opisuje. Pri tom Vas molimo da se prilikom odgovaranja pokušate prikazati u najboljem mogućem svijetlu. Molimo Vas da ne razmišljate predugo te da kao Vaš odgovor označite onaj koji Vam se prvi učini odgovarajućim."*

U situaciji kojom smo željeli potaknuti specifično iskrivljavanje uputa je glasila: *"U idućem upitniku bit će Vam prezentirane riječi koje označavaju neke ljudske osobine. Vaš je zadatak da procijenite koliko Vas svaka od tih osobina točno opisuje. Pri tom Vas molimo da se prilikom odgovaranja zamislite u selekcijskoj situaciji za posao menadžera koji silno želite. Zamislite da o Vašim odgovorima na ovom upitniku ovisi hoćete li taj posao dobiti ili ne te se stoga pokušajte prikazati kao idealan kandidat za menadžersku poziciju. Molimo Vas da ne razmišljate predugo te da kao Vaš odgovor označite onaj koji Vam se prvi učini odgovarajućim."*

Nakon svake upute za situaciju (kao i nakon početne opće upute) sudionici su pritiskom miša potvrdili da su spremni krenuti s odgovaranjem. Svaka čestica u svakoj situaciji pojedinačno je prezentirana na ekranu te su sudionici morali odrediti koliko ih ona točno opisuje. Ponuđeni odgovori (na skali od 1 do 5) također su prezentirani zajedno sa svakom česticom na donjem dijelu ekrana te je odabrani odgovor sudionik označio pritiskom miša na odgovarajuće polje. Kad bi sudionik označio neki odgovor program je u stotinkama sekunde zabilježio vrijeme proteklo od prikazivanja čestice do odgovora sudionika te se na ekranu automatski prikazala nova čestica ili, u slučaju

posljednjih čestica, uputa za novu situaciju. Čestice unutar situacija također su rotirane slučajnim redoslijedom.

4. REZULTATI

Provjera efekta uputa na rezultate

Kako bismo odgovorili na prvi problem i utvrdili jesu li sudionici doista iskrivljavali svoje odgovore u skladu s uputama, proveli smo 5 analiza varijance na ukupnim rezultatima pojedinih dimenzija kroz tri situacije. Za svaku smo razliku izračunali i veličinu efekta putem Cohenovog d-indeksa. Rezultati analiza varijance prikazani su u Tablici 1, a veličine Cohenovog d-indeksa u Tablici 2.

Tablica 1

Aritmetičke sredine, standardne devijacije i F omjer rezultata na dimenzijama ličnosti između tri situacije primjene upitnika.

	Iskreno		Opće uljepšavanje		Specifično iskrivljavanje		F
	M	SD	M	SD	M	SD	
Ekstraverzija	85,44	14,80	102,68	12,56	109,18	9,51	76,61**
Ugodnost	98,10	9,61	109,66	6,81	99,90	12,69	25,44**
Savjesnost	92,50	11,12	106,12	13,98	111,58	7,26	63,63**
Emocionalna stabilnost	79,64	13,24	92,66	12,95	96,26	8,36	44,38**
Intelekt	98,54	10,99	109,32	9,86	110,92	8,32	70,61**

*Napomena 1: ** $p < ,01$*

Tablica 2

Veličine efekta (Cohenov d) rezultata na dimenzijama ličnosti između tri situacije primjene upitnika.

	Iskreno vs. opće uljepšavanje	Iskreno vs. specifično iskrivljavanje	Opće uljepšavanje vs. specifično iskrivljavanje
Ekstraverzija	-1,26**	-1,90**	-0,58**
Ugodnost	-1,39**	-0,16	0,96**
Savjesnost	-1,08**	-2,03**	-0,49**
Emocionalna stabilnost	-0,99**	-1,50**	-0,33*
Intelekt	-1,03**	-1,27**	-0,18

*Napomena 1: ** $p < ,01$*

*Napomena 2: * $p < ,05$*

Analize koje smo proveli pokazale su da, sukladno prvoj hipotezi, kod svih pet dimenzija pet-faktorskog modela ličnosti postoji statistički značajna razlika prosječnih rezultata između tri situacije.

Kod općeg uljepšavanja rezultati su, u odnosu na iskreno odgovaranje, značajno viši na ekstraverziji ($t=-8,69$; $df=49$; $p<,01$), ugodnosti ($t=7,99$; $df=49$; $p<,01$), savjesnosti ($t=8,15$; $df=49$; $p<,01$), emocionalnoj stabilnosti ($t=6,61$; $df=49$; $p<,01$) i intelektu ($t=7,60$; $df=49$; $p<,01$). Pritom sve razlike ($d=0,99-1,39$) spadaju u kategoriju snažnih efekata. U ovoj situaciji rezultati su u potpunosti u skladu s prvom hipotezom.

U situaciji specifičnog iskrivljavanja, u odnosu na iskreno odgovaranje, sudionici su značajno podigli rezultate na ekstraverziji ($t=-10,46$; $df=49$; $p<,01$), savjesnosti ($t=-11,39$; $df=49$; $p<,01$), emocionalnoj stabilnosti ($t=-9,17$; $df=49$; $p<,01$) te intelektu ($t=-8,40$; $df=49$; $p<,01$). I u ovom slučaju sve razlike ($d=1,27-2,03$) pripadaju kategoriji snažnih efekata. Ovakvi su rezultati djelomično u skladu s prvom hipotezom jer iz analiza vidimo kako, suprotno očekivanju, kod situacije specifičnog iskrivljavanja, u odnosu na iskrenu situaciju, nije došlo do sniženja rezultata na dimenziji ugodnosti.

Kod općeg uljepšavanja, u odnosu na specifično iskrivljavanje, prosječni rezultati značajno su niži na ekstraverziji ($t=-3,96$; $df=49$; $p<,01$), savjesnosti ($t=-2,92$; $df=49$; $p<,01$) i emocionalnoj stabilnosti ($t=-2,02$; $df=49$; $p<,05$), dok su na dimenziji ugodnosti rezultati kod općeg uljepšavanja značajno viši ($t=5,31$; $df=49$; $p<,01$), nego kod specifičnog iskrivljavanja. Pritom sve razlike, osim one za ugodnost koja pripada kategoriji snažnih efekata ($d=0,96$), spadaju u kategoriju srednje velikih efekata ($d=0,33-0,58$). Takvi su nalazi u skladu s logičkom pretpostavkom o karakteristikama idealnog kandidata za poziciju menadžera, u odnosu na prikazivanje osobe u općenito socijalno poželjnom svijetlu.

Iako u okviru prve hipoteze nismo dobili očekivane razlike na svim dimenzijama ličnosti, na temelju navedenih rezultata možemo zaključiti da su sudionici ipak u obje situacije potaknutog lažiranja doista iskrivljavali odgovore, odnosno da su obje upute dovele do značajnih promjena rezultata. U situaciji općeg uljepšavanja, kako je i očekivano, sudionici su u odnosu na iskreno odgovaranje podizali rezultate na svih pet dimenzija, dok su u situaciji specifičnog iskrivljavanja povisili rezultate na dimenzijama ekstraverzije, savjesnosti, emocionalne stabilnosti i intelekta. Suprotno očekivanju, pri specifičnom iskrivljanju nije nađeno sniženje rezultata na dimenziji ugodnosti.

Provjera efekta uputa na vrijeme latencije

Kako je ranije navedeno, naš drugi problem odnosio se na provjeru razlika u vremenu latencije pri uputi općeg uljepšavanja i uputi specifičnog iskrivljavanja u odnosu na iskreno odgovaranje. Prije početka analiza, vremena latencije korigirali smo za ekstremne rezultate. Kao donji prag, temeljeno na vlastitoj pretpostavci o najkraćem potrebnom vremenu, ali i nalazima o izbornom vremenu reakcije (Laming, 1968; prema Parmač Kovačić, 2011 i Hick, 1952; prema Parmač Kovačić, 2011) postavili smo vrijeme od 0,5 sekundi. Logika tog praga bila je kako su sva vremena kraća od te vrijednosti prekratka da bi bila odraz procesa odabira odgovora na skali s 5 alternativa te da su stoga vjerojatno rezultat slučajnog pomaka miša ili nasumičnog odabira odgovora. S druge strane, kao gornji prag odredili smo vrijednost od 10 sekundi. Do te smo vrijednosti došli logičkom analizom procesa odgovaranja kroz koji sudionici prolaze te analizom distribucija vremena latencija. Zaključili smo stoga da su sva vremena latencije duža od 10 sekundi odraz distrakcije ili odmora sudionika, a ne procesa davanja odgovora. U skladu s navedenim pragovima, u vrijednost od 0,5 sekundi promijenili smo 10 rezultata (0,06%) kraćih od donjeg praga, a u vrijednost 10 sekundi 149 rezultata (0,9%) dužih od gornjeg praga.

Analizom mjera asimetrije i spljoštenosti distribucija (eng. *skewness* i *kurtosis*) te rezultata Kolmogorov-Smirnov testova za analizu distribucija vremena latencija, zaključili smo kako se radi o distribucijama koje značajno odstupaju od normalne raspodjele. Također, evidentna je bila i velika postojeća razlika u varijancama rezultata vremena latencije. Stoga smo, u svrhu mogućnosti korištenja parametrijskog statističkog postupka, rezultate vremena latencije prije obrade podataka podvrgnuli logaritamskoj transformaciji. Provjera distribucija logaritmiranih vremena latencije putem Kolmogorov-Smirnov testa pokazala je kako rezultati nakon transformacije doista čine normalnu distribuciju.

Kako bismo odgovorili na naš drugi problem i provjerili postojanje razlike između vremena latencije kroz tri situacije, koristili smo 6 analiza varijance (1 za ukupno vrijeme latencije te 5 za dodatnu provjeru vremena po dimenzijama). Rezultati tih postupaka nalaze se u Tablici 3. U svrhu dodatne provjere rezultata, za parametrijski postupak koji smo proveli na rezultatima nakon logaritamske transformacije, proveli smo i korespondentan neparametrijski postupak na sirovim rezultatima. Rezultati tog

postupka analogni su parametrijskim, a centralne vrijednosti, poluinterkvartilno raspršenje i χ^2 za 6 Friedmanovih testova mogu se pronaći u Prilogu 3.

Tablica 3

Aritmetičke sredine, standardne devijacije i F omjer vremena latencije između tri situacije primjene upitnika.

	Iskreno		Opće uljepšavanje		Specifično iskrivljavanje		F
	M	SD	M	SD	M	SD	
Ekstraverzija	127,97	5,89	126,55	6,27	124,57	5,67	8,34**
Ugodnost	128,01	6,35	126,38	6,00	127,50	7,08	1,83
Savjesnost	128,68	5,88	126,92	6,15	125,20	6,18	9,75**
Emocionalna stabilnost	128,55	6,40	128,74	6,38	128,59	6,56	0,03
Intelekt	125,92	6,01	124,81	5,73	124,07	6,38	2,61
Ukupno vrijeme	639,15	28,21	633,40	27,98	629,92	29,28	3,62*

*Napomena 1: ** $p < ,01$*

*Napomena 2: * $p < ,05$*

Prema rezultatima provedenih analiza vidimo kako između vremena potrebnog za ispunjavanje čitavog upitnika u tri situacije postoji značajna razlika. Ipak, već samom analizom deskriptivne statistike možemo uočiti kako se ta razlika kreće u smjeru suprotnom našim očekivanjima. Naknadno testiranje razlika parova situacija pokazalo je kako jedina razlika u ukupnom vremenu latencije postoji između situacije iskrenog odgovaranja i situacije specifičnog iskrivljavanja ($t=2,64$; $df=49$; $p < ,05$). Smjer te razlike, međutim, potpuno je suprotan našoj drugoj hipotezi. Točnije, sudionicima je trebalo značajno više vremena za ispunjavanje upitnika u iskrenoj, nego u situaciji specifičnog iskrivljavanja. Našu pretpostavku o postojanju razlike u vremenu latencije između situacija iskrenog odgovaranja i općeg uljepšavanja rezultati također nisu potvrdili. Možemo stoga zaključiti kako je smjer jedine dobivene razlike, one između situacija iskrenog odgovaranja i specifičnog iskrivljavanja, suprotan hipotezi prema kojoj bi specifična uputa, zbog složenijeg i dugotrajnijeg kognitivnog procesa procjene pri lažiranju, trebala dovesti do produženog vremena latencije kod iskrivljavanja, u odnosu na iskrenu situaciju.

Analizom rezultata vremena latencije po pojedinim dimenzijama pet-faktorskog modela uočavamo kako značajne razlike između tri situacije nisu pronađene za dimenzije ugodnosti, emocionalne stabilnosti i intelekta. To je, dakako, u suprotnosti s našom drugom hipotezom jer smo, sukladno očekivanju da će različiti procesi procjene pri lažiranju kod različitih uputa iskrivljavanja dovesti do promjena u vremenima latencije za svaku česticu, promjene očekivali u ukupnom, ali i vremenu latencije za svaku pojedinu dimenziju. Tako je naše očekivanje bilo da će vrijeme latencije, u odnosu na iskrenu situaciju, biti duže za specifično iskrivljavanje te kraće za opće uljepšavanje. Ova se pretpostavka, dakle, kod ugodnosti, emocionalne stabilnosti i intelekta nije potvrdila.

Kod dimenzija ekstraverzije i savjesnosti, gdje je pronađena razlika u vremenu latencije između tri situacije, naknadno testiranje razlika parova situacija potvrdilo je smjer razlika dobivenih analizom ukupnog vremena latencije. I ovdje se pokazalo da je vrijeme potrebno za odgovaranje u iskrenoj situaciji bilo značajno duže od vremena odgovaranja u situaciji specifičnog iskrivljavanja, kako za dimenziju ekstraverzije ($t=4,01$; $df=49$; $p<,01$), tako i za dimenziju savjesnosti ($t=4,25$; $df=49$; $p<,01$). Što se tiče razlike u vremenu između situacije općeg uljepšavanja i iskrenog odgovaranja, ona kod dimenzije ekstraverzije nije pronađena, dok je kod savjesnosti smjer te razlike bio u skladu s očekivanjima te je sudionicima trebalo značajno manje vremena za odgovaranje u situaciji općeg uljepšavanja, nego u situaciji iskrenog odgovaranja ($t=2,26$; $df=49$; $p<,05$).

Zaključno, iz dobivenih analiza vidimo kako naša druga hipoteza nije potvrđena. Jedina dobivena razlika u ukupnom vremenu, kao i razlike kod dimenzija ekstraverzije i savjesnosti, ukazivale su na zaključak kako je sudionicima za ispunjavanje upitnika pri iskrenom odgovaranju trebalo više vremena, nego za odgovaranje pri specifičnom iskrivljavanju. Jedina pronađena razlika u skladu s očekivanjima jest dulje vrijeme latencije za iskreno odgovaranje, nego opće uljepšavanje kod dimenzije savjesnosti. Mogući razlozi ovakvih nalaza detaljnije su razmotreni u raspravi.

5. RASPRAVA

Sva dosadašnja istraživanja vremena latencije ukazuju na zaključak kako je ono obećavajuća, ali još uvijek nedovoljno jednoznačno definirana metoda detekcije lažiranja na upitnicima ličnosti. Razlog tome leži u činjenici da, iako nalazi većine istraživanja ukazuju na postojanje razlike vremena latencije za iskreno odgovaranje i lažiranje, zbog kontradiktornih rezultata, smjer te razlike dosad nije jasno utvrđen. Pa ipak, razvojem računalne tehnologije vrijeme latencije postaje vrlo dostupan i u selekcijskoj situaciji upotrebljiv način detekcije lažiranja. Upravo su zato potrebna dodatna istraživanja kojima bi se pokušao ustanoviti uzrok kontradiktornih dosadašnjih nalaza i u konačnici jednoznačno odrediti smjer razlike između iskrenog odgovaranja i lažiranja odgovora na upitnicima ličnosti. Naše je istraživanje provedeno s istim ciljem.

Razlike u rezultatima dosadašnjih istraživanja objašnjavane su na više načina. Kako je već spomenuto, Holden i sur. (1992) pokušali su različite rezultate objasniti kroz činjenicu da dotadašnja istraživanja nisu dovoljno kontrolirala karakteristike sudionika i čestica. McDaniel i Timm (1990) pretpostavili su da je do kontradiktornih rezultata prijašnjih istraživanja došlo zbog razlika u uputama za lažiranje. Tako je njihova pretpostavka da će upute koje potiču generalno povoljno prikazivanje uzrokovati procjenu čestica na semantičkoj razini, bez usporedbe s aktivnom shemom, pa će stoga i vrijeme latencije takvih odgovora biti kraće od iskrenog odgovaranja. S druge strane, upute koje potiču sudionike da se zamisle u specifičnoj selekcijskoj situaciji za određeno radno mjesto izazvat će aktivnu shemu o sebi kao idealnom kandidatu te će se vrijeme latencije u tom slučaju produžiti. Naše je istraživanje provedeno kako bi se provjerile navedene pretpostavke McDaniela i Timma (1990), imajući na umu i problematiku kontrole karakteristika sudionika i čestica.

Efekt upute na rezultate

Kako bismo provjerili opisani model McDaniela i Timma (1990), prije usporedbe vremena latencije morali smo ustanoviti jesu li naše dvije upute za iskrivljavanje (opće uljepšavanje i specifično iskrivljavanje) uopće dovele do očekivane promjene u rezultatima. Sukladno prvoj hipotezi, prosječni ukupni rezultat na dimenzijama savjesnosti, ugodnosti, emocionalne stabilnosti, ekstraverzije i intelekta značajno se razlikovao između tri situacije.

Kod situacije općeg uljepšavanja, u odnosu na iskreno odgovaranje, sudionici su povisili rezultate na svih pet dimenzija, što je u potpunosti u skladu s našom hipotezom.

Što se tiče usporedbe specifičnog iskrivljavanja i iskrenog odgovaranja, sukladno hipotezi, u situaciji specifičnog iskrivljavanja sudionici su se prikazivali značajno ekstravertiranijima, savjesnijima i emocionalno stabilnijim te su povisili i rezultat na dimenziji intelekta. Suprotno očekivanjima, u ovoj situaciji nije došlo do snižavanja rezultata na dimenziji ugodnosti. Takav je nalaz korespondentan onome kojeg su u situaciji poticanog iskrivljavanja za mjesto menadžera utvrdili i Galić, Jerneić i Belavić (2009). Ipak, imajući na umu da će pri iskrenom odgovaranju prosječan rezultat studenata psihologije na ugodnosti vjerojatno biti relativno visok, u našoj smo hipotezi pretpostavili kako će, u skladu s osobinama idealnog kandidata za poziciju menadžera, sudionici u ovom slučaju ipak sniziti rezultat na dimenziji ugodnosti. Činjenica da do takvog snižavanja nije došlo može ukazivati na nedovoljnu upoznatost sudionika s osobinama koje se generalno smatraju poželjnim za menadžersku poziciju, ali i na djelomičnu neuspješnost specifične upute da kod sudionika izazove aktivaciju sheme o sebi kao idealnom kandidatu. Moguće je stoga da su i u ovoj situaciji, kao i kod općeg uljepšavanja, sudionici u pravilu semantički procjenjivali čestice pa su tako više vodili računa o njihovoj općoj socijalnoj poželjnosti, nego o povezanosti s idealnim kandidatom.

Zaključno, možemo reći da su obje upute iskrivljavanja uspjele potaknuti sudionike da doista lažiraju svoje odgovore, no djelomična odstupanja od hipoteze u situaciji specifičnog iskrivljavanja, mogu nas navesti na zaključak kako upute možda ipak nisu u potpunosti aktivirale procese koje smo željeli postići. Na takvu mogućnost posebno ukazuje visok rezultat na dimenziji ugodnosti koji je u situaciji zamišljene selekcije za menadžera izrazito neočekivan i nesukladan pretpostavljenoj shemi idealnog kandidata.

Efekt upute na vrijeme latencije

Nakon što smo ustanovili kako u rezultatima između tri situacije postoje razlike na svih pet dimenzija, nastavili smo s provjerom vremena latencije. Prema modelu McDaniela i Timma (1990) očekivali smo da će vrijeme za specifično iskrivljavanje biti duže, a za opće uljepšavanje kraće, nego vrijeme iskrenog odgovaranja. Kako je ranije navedeno,

ova se hipoteza u našem istraživanju nije potvrdila. Jedina dobivena razlika u ukupnom vremenu latencije, ona između specifičnog iskrivljavanja i iskrenog odgovaranja, pokazala je kako je sudionicima za ispunjavanje upitnika pri iskrenom odgovaranju trebalo značajno više vremena, nego za odgovaranje pri specifičnom iskrivljavanju. Isto je pronađeno i kod dimenzija ekstraverzije i savjesnosti, dok se jedina pronađena razlika u skladu s očekivanjima odnosila na značajno dulje vrijeme latencije za iskrenu situaciju, nego situaciju općeg uljepšavanja kod dimenzije savjesnosti.

Kako je već spomenuto, razlike u ukupnom vremenu latencije provjerili smo i neparametrijskim postupkom na sirovim rezultatima. U ovom slučaju rezultati Friedmanovih testova nisu pokazali značajnu razliku među ukupnim vremenima latencije između tri situacije, a analiza vremena latencije po pojedinim dimenzijama pokazala je kako je, kod onih dimenzija kod kojih razlika postoji (savjesnost i intelekt), smjer te razlike ponovno suprotan našoj hipotezi, odnosno vrijeme latencije kod iskrenog odgovaranja značajno je duže od vremena latencije specifičnog iskrivljavanja (jednak se trend pronalazi i u medijanima ukupnog vremena latencije kroz tri situacije). Stoga možemo zaključiti kako, iako rezultati dva provedena postupka nisu u potpunosti sukladni, osnovni trend smjera uočenih razlika jednak je u oba skupa rezultata te je sustavno suprotan našim očekivanjima.

Generalno, druga hipoteza istraživanja nije potvrđena. Rezultati analize ukupnog vremena latencije na logaritmiranim rezultatima, rezultati za pojedine dimenzije i deskriptivna statistika ukazuju na zaključak kako je jedina dobivena razlika ona u smjeru suprotnom hipotezi. Sudionicima je za iskreno odgovaranje trebalo, ovisno o dimenziji, jednako ili više vremena nego za odgovaranje prema uputi specifičnog iskrivljavanja, dok između iskrenog odgovaranja i općeg uljepšavanja (osim kod dimenzije savjesnosti) nije bilo razlike.

Više je potencijalnih objašnjenja ovakvih rezultata, no prvi koji se nameću su činjenica da je u pitanju simulirana, a ne realna selekcijska situacija te uzorak korišten u ovom istraživanju. Konkretno, tri su obilježja našeg uzorka potencijalno mogla utjecati na dobivene rezultate – godina studija sudionika, činjenica da kao studenti psihologije sudjeluju u mnogim istraživanjima i potencijalna neprivlačnost menadžerske pozicije studentima psihologije. Sva tri obilježja za početak ćemo razmotriti u vidu

najistaknutijeg neočekivanog rezultata, odnosno značajno dužeg vremena latencije u iskrenoj, nego situaciji specifičnog iskrivljavanja.

Kako je već spomenuto, jedno objašnjenje neočekivanih rezultata odnosi se na činjenicu da su u našem istraživanju sudjelovali studenti treće godine preddiplomskog studija. Moguće je da studenti u tako ranoj fazi studija još nemaju dovoljno jasnu predodžbu selekcijske situacije niti, kao populacija koja vjerojatno nikad nije bila u situaciji traženja zaposlenja, dovoljnu motivaciju za iskrivljavanje u skladu sa shemom idealnog kandidata. Stoga postoji mogućnost da uputa o specifičnom iskrivljavanju kod studenata nije aktivirala shemu idealnog kandidata jer se po svojim dosadašnjim iskustvima nisu ni mogli u potpunosti uživjeti u zamišljenu selekcijsku situaciju. U skladu s tim, moguće je da su i procjene vršili više na površnoj, semantičkoj razini, nego na razini usporedbe sa shemom o sebi. Kako se radi o studentima psihologije, već sam spomen selekcije zasigurno će potaknuti neku razinu uljepšavanja, ali tek pažljivo čitanje upute i stvarno zamišljanje sebe u selekcijskoj situaciji aktivirat će shemu o sebi kao idealnom kandidatu i potaknuti usporedbu odgovora s njom. U prilog ovoj pretpostavci govore i rezultati na dimenziji ugodnosti, na kojoj sudionici u situaciji specifičnog iskrivljavanja za poziciju menadžera, suprotno hipotezi, nisu snižavali rezultate.

Drugo objašnjenje neočekivanih rezultata koje se veže uz obilježja uzorka, odnosi se na studente psihologije kao stalne sudionike u brojnim istraživanjima. Zbog kontinuirane uloge sudionika u kojoj se nalaze tijekom studija, moguće je da studenti psihologije generalno ne čitaju upute dovoljno detaljno. Njihova percepcija situacije mogla je stoga biti u skladu sa samo još jednim istraživanjem u kojem sudjeluju te je moguće da su upute pročitali površno, bez aktivnog uživanja u opisane situacije. Upravo iz tog razloga možemo pretpostaviti kako postoji mogućnost da bi efikasnost upute o specifičnom iskrivljavanju bila veća da je uputa pročitana i da je eksperimentator izravno sudionicima naglasio važnost svake upute za pojedinu situaciju. Kod našeg istraživanja u kojem su situacije rotirane te su sudionici kroz sve njih prošli uzastopno, čitanje uputa nije bilo moguće, no buduća bi istraživanja mogla pokušati, uz pisane upute prezentirane na ekranu, sudionicima i verbalno objasniti smisao svake pojedine upute.

Treće obilježje uzorka koje je potencijalno moglo biti uzrok nalaza suprotnih našim očekivanjima odnosi se na izbor zanimanja, u odnosu na obilježja sudionika, za uputu specifičnog iskrivljavanja. Naime, pozicija menadžera možda je studentima psihologije suviše strana i neprivlačna da bi dovoljno živo zamislili sebe u takvoj selekcijskoj situaciji i na taj način aktivirali shemu o sebi kao idealnom zaposleniku. Takvu je shemu zasigurno mnogo lakše aktivirati ako sudionik zamišlja selekciju za radno mjesto koje izrazito želi, nego ako se zamišlja u selekcijskoj situaciji za posao koji ga uopće ne privlači i za čije dobivanje u stvarnom životu ne bi bio ni najmanje motiviran. Upravo je zato moguće da uputa o specifičnom iskrivljavanju u skladu s idealnim kandidatom za menadžersku poziciju nije dovoljno motivirala studente da bi se aktivirala shema idealnog kandidata, već su njihove procjene umjesto toga vršene na čisto semantičkoj razini. Jasno je kako se svakom sudioniku najlakše uživjeti u selekcijske situacije koje su mu bliske i odgovaraju njegovim interesima i osobinama ličnosti te će stoga upravo takve situacije, za određeni uzorak sudionika, najbolje simulirati stvarnu selekciju. Iz tog bi razloga buduća istraživanja na studentskoj populaciji trebala uzeti u obzir činjenicu da bi u uputi o specifičnom iskrivljavanju bilo dobro definirati zanimanje koje je blisko i privlačno većini studenata određenog smjera.

Osim samog korištenog uzorka i svih već razmotrenih karakteristika sudionika, još jedan razlog smanjene efikasnosti upute o specifičnom iskrivljavanju koji moramo razmotriti jest i mogućnost nedovoljno jasno formulirane upute. Moguće je, naime, da u samoj uputi selekcijska situacija i motivacija za dobivanjem određenog posla nisu bili dovoljno snažno naglašeni te da bi, uz dodatna objašnjenja, poticaje ili čak samo veću vizualnu istaknutost važnih dijelova upute, ona doista bila efikasnija. To, naravno, čini dodatan aspekt koji bi u budućim istraživanjima trebalo razmotriti.

Svi navedeni mogući nedostaci našeg uzorka i korištenih uputa potencijalno su mogli prouzročiti neefikasnost situacije specifičnog iskrivljavanja da izazove procjenu u skladu sa shemom idealnog kandidata i tako dovesti do rezultata suprotnih hipotezi. Drugi dio neočekivanih rezultata, odnosno izostanak razlike između iskrenog odgovaranja i općeg uljepšavanja (osim kod dimenzije savjesnosti), možemo pokušati objasniti na sličan način. I u ovom slučaju, moguće je da su nedovoljna motivacija i nepažljivo čitanje uputa sudionika koji često sudjeluju u istraživanjima, ali i potencijalno nedovoljno jasno oblikovana uputa, uzrokovali neuspješnost izazivanja

različitih procesa procjene kod situacija iskrenog odgovaranja i općeg uljepšavanja. Rezultat toga moglo je biti odgovaranje sudionika prema navici, paušalno i površno, bez stvarne usporedbe čestica sa shemom o sebi u bilo kojoj situaciji. No, na neznačajnost razlike između vremena latencije iskrenog odgovaranja i općeg uljepšavanja moglo je utjecati još jedno obilježje našeg uzorka – mali broj sudionika ($N=50$). Iako u ove dvije situacije nije bilo razlike u ukupnom vremenu latencije, na dimenziji savjesnosti pronađena je značajna razlika i to u smjeru sukladnom hipotezi (duže vrijeme latencije za iskreno odgovaranje, nego za opće uljepšavanje). Takav je nalaz zapravo u skladu s onim kojeg su, pri korištenju upute općeg uljepšavanja, utvrdili Hsu, Santelli i Hsu (1989) te odgovara našim pretpostavkama i modelu McDaniela i Timma (1990). Upravo stoga što je jedina pronađena razlika između situacija iskrenog odgovaranja i općeg uljepšavanja potvrdila našu hipotezu, moramo razmotriti mogućnost da je upravo mali uzorak uzrokovao neznačajnost razlika na ostalim dimenzijama i u ukupnom vremenu latencije za ove dvije situacije. Iz tog bi se razloga i kod budućih istraživanja u ovom području trebalo voditi računa o broju sudionika te provjeriti bi li se kod većeg uzorka i neke razlike koje u našem istraživanju nisu pronađene pokazale značajnima.

Kao što je ranije već navedeno, smjernice za buduća istraživanja u ovom području uključuju detaljno razmatranje vrste i načina prezentacije obje upute za iskrivljavanje, korištenje većeg uzorka te osmišljanje, s obzirom na sudionike, adekvatne pozicije s obzirom na koju se specifično iskrivljavanje vrši. Kako se iz svih opisanih potencijalnih uzroka dobivanja neočekivanih rezultata ujedno vide i nedostaci populacije studenata psihologije kao prikladnih sudionika za ovakvo istraživanje, buduća bi se istraživanja trebala usmjeriti i na pronalazak povoljnijeg uzorka sudionika. Dakako, idealno bi bilo vrijeme latencije provjeriti u stvarnoj selekcijskoj situaciji, no takav nacrt može biti samo nezavisnog tipa jer od stvarnih kandidata za neki posao ne možemo dobiti podatak o vremenu latencije iskrenog odgovaranja. Stoga bi, ako se u istraživanju želi postići maksimalna izjednačenost sudionika kroz situacije, bolja opcija bio zavisni nacrt i, prema uzoru na istraživanje Holdena (1995), populacija trenutno nezaposlenih osoba koje traže posao. Takvi bi se sudionici zasigurno puno lakše mogli uživjeti u selekcijsku situaciju te bi samim time mnogo vjerojatnije, u situaciji specifičnog iskrivljavanja, doista vršili usporedbe u odnosu na shemu sebe kao idealnog kandidata.

Uz sva navedena ograničenja, ovo istraživanje ima i svoje prednosti. Najvažnija od njih je upotreba markera ličnosti umjesto klasičnih upitnika u kojima su čestice rečenice. Kao što je već spomenuto, velika prednost markera ličnosti u istraživanju vremena latencije leži u izjednačenosti čestica. Njihovim korištenjem jednostavno i već u samom nacrtu rješavamo problem kontrole karakteristika čestica, a dodamo li tome i zavisni nacrt, automatski kontroliramo velik dio varijabiliteta rezultata koji bi mogao biti uzrokovan razlikama između sudionika, razlikama u karakteristikama čestica te interakcijom osobina sudionika i karakteristika čestica. Na taj način sve faktore koji mogu utjecati na rezultate držimo pod kontrolom mnogo jednostavnije i pouzdanije nego upotrebom naknadne dvostruke standardizacije rezultata ili pak metodom dvostrukog pritiska. Upravo zato, za buduća bismo istraživanja, uz razmatranja navedenih nedostataka ovog istraživanja, definitivno sugerirali i daljnju upotrebu markera ličnosti.

6. ZAKLJUČAK

Kod obje upute iskrivljavanja korištene u ovom istraživanju došlo je do promjena u rezultatima. Sukladno hipotezi, kod općeg uljepšavanja, u odnosu na iskrenu situaciju, rezultati su bili viši na svim dimenzijama. Kod specifičnog iskrivljavanja, u odnosu na iskreno odgovaranje, hipoteza je potvrđena višim rezultatima na dimenzijama ekstraverzije, savjesnosti, emocionalne stabilnosti i intelekta, ali je izostala potvrda hipoteze o nižim rezultatima na dimenziji ugodnosti.

Provjerom osnovne pretpostavke modela McDaniela i Timma (1990) nije potvrđena hipoteza o, u odnosu na iskreno odgovaranje, dužem vremenu latencije za specifično iskrivljavanje te kraćem za opće uljepšavanje. Jedina pronađena razlika u ukupnom vremenu bila je suprotna hipotezi te je ukazivala na duže vrijeme latencije za situaciju iskrenog odgovaranja, nego za situaciju specifičnog iskrivljavanja. Razlika u istom smjeru nađena je i na dimenzijama savjesnosti i ekstraverzije. Između situacije iskrenog odgovaranja i općeg uljepšavanja razlika je pronađena samo na dimenziji savjesnosti te je smjer te razlike bio u skladu s očekivanjem, odnosno vrijeme latencije bilo je duže za iskreno odgovaranje, nego za opće uljepšavanje.

Mogući razlozi dobivenih neočekivanih rezultata su uzorak studenata psihologije kao sudionika istraživanja te formulacija i prezentacija uputa. Buduća bi se istraživanja stoga svakako trebala pozabaviti rješavanjem tih ograničenja ovog istraživanja, ali i fokusirati na daljnje korištenje markera ličnosti kao podražajnog materijala koji u istraživanjima vremena latencije donosi veliku prednost kontrole karakteristika sudionika i čestica.

7. LITERATURA

- Anguiano-Carrasco, C., Vigil-Colet, A. i Ferrando, P. J. (2013). Controlling social desirability may attenuate faking effects: A study with aggression measures. *Psicothema*, 25, 164-170.
- Arnold, J., Sylvester, J., Patterson, F., Robertson, L., Cooper, C. L. i Burnes, B. (2005). *Work Psychology*. Harlow: Pearson Education Limited.
- Aronson, E., Wilson, T. D. i Akert, R. M. (2005). *Socijalna psihologija*. Zagreb: Mate.
- Barrick, M. R., Mount, M. K. i Judge, T. A. (2001). Personality and Performance at the Beginning of the New Millennium: What Do We Know and Where Do We Go Next? *International Journal of Selection and Assessment*, 9, 10-30.
- Barrick, M. R. i Mount, M. K. (1991). The big five personality dimensions and job performance: A meta-analysis. *Personnel Psychology*, 44, 1-26.
- Bradley, K. M. i Hauenstein, N. M. A. (2006). The moderating effects of sample type as evidence of the effects of faking on personality scale correlations and factor structure. *Psychology Science*, 48, 313-335.
- Burns, G. N. i Christiansen, N. D. (2011). Methods of Measuring Faking Behavior. *Human Performance*, 24, 358-372.
- Casey, M. M. i Tryon, W. W. (2001). Validating a double-press method for computer administration of personality inventory items. *Psychological Assessment*, 13, 521-530.
- Christiansen, N. D., Burns G. N. i Montgomery, G. E. (2005). Reconsidering Forced-Choice Item Formats for Applicant Personality Assessment. *Human Performance*, 18, 267-307.
- Christiansen, N. D., Goffin, R. D., Johnston, N. G. i Rothstein, M. G. (1994). Correcting the Sixteen Personality Factors test for faking: Effects on criterion-related validity and individual hiring decisions. *Personnel Psychology*, 47, 847-860.
- Converse, P. D., Oswald, F. L., Imus, A., Hendricks, C., Roy, R. i Butera, H. (2008). Comparing Personality Test Formats and Warnings: Effects on criterion-related validity and test-taker reactions. *International Journal of Selection and Assessment*, 16, 155-169.
- Dwight, S. A. i Donovan, J. J. (2003). Do warnings not to fake reduce faking? *Human Performance*, 16, 1-23.
- Galić, Z. i JerneiĆ, Ź. (2013). Measuring faking on five-factor personality questionnaires: The usefulness of Communal and Agentive Management scales. *Journal of Personnel Psychology*, 12, 115-123.

- Galić, Z., Jerneić, Ž. i Parmač Kovačić, M. (2012). Do applicants fake their personality questionnaire responses and how successful are their attempts? A case of military pilot cadet selection. *International journal of selection and assessment*, 20, 229-241.
- Galić, Z., Jerneić, Ž. i Belavić, M. (2009). O svecima i superherojima: Provjera Paulhusovog modela socijalne poželjnosti. *Društvena istraživanja*, 18, 977-997.
- Goffin, R. D. i Christiansen, N. D. (2003). Correcting personality tests for faking: a review of popular personality tests and an initial survey of researchers. *International Journal of Selection and Assessment*, 11, 340-344.
- Goffin, R. D. i Woods, D. M. (1995). Using personality testing for personnel selection: Faking and test-taking inductions. *International Journal of Selection and Assessment*, 3, 227-236.
- Heggstad, E. D., Morrison, M., Reeve, C. L. i McCloy, R. A. (2006). Forced-choice assessments of personality for selection: evaluating issues of normative assessment and faking resistance. *Journal of Applied Psychology*, 91, 9-24.
- Holden, R. R. (1995). Response latency detection of fakers on personnel tests. *Canadian Journal of Behavioural Science*, 27, 343-355.
- Holden, R. R., Kroner, D. G., Fakken, G. C. i Popham, S. M. (1992). A model of personality test item response dissimulation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 272-279.
- Hsu, L. M., Santelli, J. i Hsu, J. R. (1989). Faking detection validity and incremental validity of response latencies to MMPI subtle and obvious items. *Journal of Personality Assessment*, 53, 278-295.
- Jackson, D. N., Wroblewski, V. R. i Ashton, M. C. (2000). The impact of faking on employment tests: Does forced choice offer a solution? *Human Performance*, 13, 371-388.
- Jerneić, Ž. (2010). *Ličnost i radno ponašanje: priroda i mjerenje socijalno poželjnog odgovaranja*. Zagreb: FF Press.
- Kuncel, N. R. i Borneman, M. J. (2007). Toward a New Method of Detecting Deliberately Faked Personality Tests: The use of idiosyncratic item responses. *International Journal of Selection and Assessment*, 15, 220-231.
- Larsen, R. J. i Buss, D. M. (2008). *Psihologija ličnosti*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- McDaniel, M. A. i Timm, H. W. (1990, kolovoz). *Lying takes time: Predicting deception in biodata using response latency*. Rad prezentiran na 98th Annual Convention of the American Psychological Association, Boston, MA.

- Mlačić, B. i Šakić, I. (2008). Razvoj hrvatskih markera velepetoroga modela ličnosti. *Društvena istraživanja*, 11, 223-246.
- Morgeson, F. P., Campion, M. A., Dipboye, R. L., Hollenbeck, J. R., Murphy, K. i Schmitt, N. (2007). Reconsidering the use of personality tests in personnel selection contexts. *Personnel psychology*, 60, 683-729.
- Mueller-Hanson, R. A., Heggstad, E. D. i Thornton III, G. C. (2003). Individual differences in impression management: An exploration of the psychological processes underlying faking. *Psychology Science*, 48, 288-312.
- O'Connell, M. S., Kung, M. C. i Tristan, E. (2011). Beyond Impression Management: Evaluating three measures of response distortion and their relationship to job performance. *International Journal of Selection and Assessment*, 19, 340-351.
- Ones, D. S., Viswesvaran, C. i Dilchert, S. (2005). Personality at work: Raising awareness and correcting misconceptions. *Human Performance*, 18, 389-404.
- Parmač Kovačić, M. (2011). *Provjera Paulhusova dvorazinskoga modela socijalno poželjnoga odgovaranja*. Neobjavljeni doktorski rad. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Paulhus, D. L., Harms, P. D., Bruce, M. N. i Lysy, D. C. (2003). The Over-Claming Technique: measuring self-enhancement independent of ability. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84, 890-904.
- Petz, B. (2005). *Psihologijski rječnik*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Robie, C., Curtin, P. J., Foster, J. C. i Phillips, H. L. (2000). The effect of coaching on the utility of response latencies in detecting fakers on a personality measure. *Canadian Journal of Behavioural Science*, 32, 226-233.
- Rothstein, M. G. i Goffin, R. D. (2006). The use of personality measures in personnel selection: What does current research support? *Human Resource Management Review*, 16, 155-180.
- Sackett, P. R. i Lievens, F. (2007). Personnel Selection. *The Annual Review of Psychology*, 59, 1-32.
- Spector, P. E. (1996). *Industrial and Organizational Psychology: Research and Practice*. New York, NY: John Wiley and Sons.
- Vasilopoulos, N. L., Cucina, J. M. i McElreath, J. M. (2005). Do warnings of response verification moderate the relationship between personality and cognitive ability? *Journal of Applied Psychology*, 90, 306-322.

- Vasilopoulos, N. L., Reilly, R. R. i Leaman, J. A. (2000). The influence of job familiarity and impression management on self-report measure scale scores and response latencies. *Journal of Applied Psychology*, 85, 50-64.
- Viswesvaran, C. i Ones, D. S. (1999). Meta-analyses of fakability estimates: Implications for personality measurement. *Educational and Psychological Measurement*, 59, 197-210.
- Ziegler, M., Kemper, C. J. i Rammstedt, B. (2013). The Vocabulary and Overclaiming Test (VOC-T). *Journal of Individual Differences*, 34, 32-40.

8. PRILOZI

Prilog 1

Tablica A

Koeficijenti pouzdanosti (Cronbachov α) za pojedine dimenzije ličnosti u tri situacije primjene upitnika.

	Iskreno	Opće uljepšavanje	Specifično iskrivljavanje
Ekstraverzija	0,93	0,93	0,91
Ugodnost	0,86	0,74	0,92
Savjesnost	0,89	0,96	0,86
Emocionalna stabilnost	0,89	0,90	0,77
Intelekt	0,91	0,92	0,90
Cijeli upitnik	0,93	0,97	0,95

Prilog 2

Opća uputa prezentirana sudionicima na početku istraživanja

"Dobrodošli u istraživanje Odsjeka za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Cilj današnjeg istraživanja jest provjera metrijskih karakteristika različitih skala procjene. Vaš će zadatak biti da ispunite više kraćih upitnika koji će Vam biti prezentirani, a prije svakog bit će Vam dana točna uputa za ispunjavanje. Molimo Vas da se tih uputa pridržavate.

Kako se radi o upitnicima u kojima tražimo Vašu subjektivnu procjenu, molimo Vas da pri odgovaranju ne razmišljate predugo, već da kao Vaš odgovor označite onaj koji Vam se prvi učini odgovarajućim.

Ovo je istraživanje potpuno anonimno te Vaše odgovore nikako nije moguće povezati s Vama. Zbog potreba računalnog programa, molimo Vas da prije početka osmislite šifru od 5 znamenki (1-9). To može biti bilo koji niz brojeva, ali Vas molimo da ga zapišete ili zapamtite do kraja istraživanja. Šifra je potrebna samo da bismo tijekom istraživanja mogli grupirati sve Vaše odgovore te ona ni na koji način neće biti povezana s Vama osobno."

Prilog 3

Tablica B

Centralne vrijednosti, poluinterkvartilno raspršenje i χ^2 vremena latencija na dimenzijama ličnosti između tri situacije primjene upitnika.

	Iskreno		Opće uljepšavanje		Specifično iskrivljavanje		χ^2
	C	Q	C	Q	C	Q	
Ekstraverzija	5445,00	3562,875	5092,50	4777,625	4445,50	3823,75	5,92
Ugodnost	5420,00	1011,375	5252,50	1137,25	5255,50	872,375	1,44
Savjesnost	5773,00	845	5173,00	1146	4789,00	1106,125	12,64**
Emocionalna stabilnost	5573,50	1038,5	5694,50	831,875	5239,00	845,75	0,04
Intelekt	5098,00	944,625	4699,50	1175,25	4430,00	1073,25	10,24**
Ukupno vrijeme	27382,50	610,5	27158,50	949,5	25400,00	792,125	4,44

Napomena 1: ** $p < ,01$